

ETAPELE DE CONSTRUCȚIE ALE BISERICII DIN GURASADA*

EUGENIA GRECEANU

Biserica Sf. Arhanghel Mihail din Gurasada, jud. Hunedoara, este o prezență constantă în orice istorie a arhitecturii din România, dar păreri referitoare la etapele sale de construcție, după o quasi-unanimitate inițială, rămân împărțite. Întrucât divergențele au fost stărnite de constatările noastre, apare necesară o trecere în revistă a evoluției aprecierilor, încheiată cu precizarea punctului nostru de vedere actual.

Biserica este alcătuită dintr-un patrubol alungit în direcția est-vest, precedat către vest de un corp dreptunghiular, mai lat decât axul scurt al patrubolului, la care se racordează prin laturi teșite ce acoperă cca. o treime din perimetrul exterior al absidelor laterale. Corpul de vest cuprinde o tindă axială, încadrată de două încăperi alungite. Pe latura de vest a tindei, s-a adăugat în 1820 un turn clopotniță cu foisor de lemn, specific hunedorean. Tinda comunică cu turnul (în care nu se intră din exterior) printr-o deschidere cu arc semicircular. Aceasta prezintă spre vest, pe înălțime de cca. 1,80 m, o prelungire cu muchii rotunjite a zidurilor tindei, ceea ce denotă un sistem de marcare spre exterior a fostei intrări în biserică, eventual printr-un chenar de piatră, modificat odată cu ridicarea turnului clopotniță. Tot atunci (1820) s-a amenajat actuala intrare în biserică, prin compartimentarea încăperii de nord a corpului apusean (fig. 1).

Atât patrubolul, cât și părțile nemodificate ale corpului de vest sunt executate din piatră, inclusiv bolțile. Acestea au o grosime neobișnuită, cca. 60 cm și prezintă extradosuri neprelucrate.

Patrubolul are absidele boltite cu semicalote, racordate în plan continuu la dublouri cu profil în arc frânt și ușor înclinate spre centru, spre a reduce dimensiunile turlei cu secțiune dreptunghiulară, descărcată direct pe extradosul bolților absidelor. Turla este acoperită cu o calotă pe plan eliptic, racordată la dreptunghiul de bază prin triunghiuri plane înclinate, realizate probabil prin asize scoase progresiv în consolă, conform procedurii pe care îl vom regăsi în partea de vest a bisericii.

Corpul de vest

Toate cele trei compartimente ale corpului de vest au fost inițial acoperite cu bolți în leagăn, din piatră, dintre care se păstrează în întregime doar bolta tindei, de cca. 60 cm grosime. O intervenție nefericită a fost începută înainte de 1906, când Nicolae Iorga a găsit biserica „în curs de restaurare, cu un antreprenor italian care o cam uită și cu lucrători străini, care au mântuit abia să o aștearnă cu un cătran care ne încheie de pământ”. Execuția unei izolații hidrofuge sub pardoseli a fost precedată de răscolirea subsolului, după cum rezultă din aceeași relatare: s-au găsit „două cripte, menite desigur pentru înmormântarea ctitorilor. În săpăturile ce s-au făcut la reparație a fost găsită o piatră sfărâmată, pe care se cetește o rugăciune pentru mortul ce s-a odihnit supt dânsa și data 1618 pentru răposarea lui; numele celui îngropat a pierit însă cu totul. El trebuie să fi fost însă din neamul ctitorilor...”¹

În egală măsură cu arhiva istorică, reprezentată de depunerile arheologice, a avut de suferit și structura supraterană a corpului de vest: au fost dărâmate bolțile încăperilor laterale, iar zidurile exterioare au fost refăcute din cărămidă, pe aceleași fundații, după cum reiese din racordarea cu fragmentele zidurilor de piatră conservate pe absidele laterale și pe tindă. Încăperile laterale au rămas netencuite și fără tavan, în afara compartimentului intrării de pe latura de nord. Aceste transformări, a căror logică rămâne greu de intuit, au condus la concentrarea exclusivă a atenției asupra patrubolului, începând cu Virgil Vătășianu, al cărui merit de a fi introdus pentru prima dată, în literatura românească de specialitate, grupul bisericilor românești din Hunedoara, *nu este umbrit* de lipsurile inerente unei cercetări de pionierat, inevitabil perfectibilă. La studiul de debut, *Vechile biserici de piatră românești din județul Hunedoara*, publicat în 1930², în cazul Gurasada intrigă în primul rând planul, cu totul greșit – inclusiv patrubolul (fig. 19, p. 43), pe care îl presupunem preluat de la cercetătorul maghiar K. Torma³ și, mai ales, regăsirea în text a erorilor din plan: „Biserica... a suferit o serie de adaosuri, cari i-au răpit înfățișarea exterioară originală și au transformat-o într-un complex de clădiri nesimetrice, comparabil doar cu complexul la fel cârpit al bisericii din Densuș... un adaus de clădire pe latura de nord, construcție recentă de tot din cărămidă, are ziduri de o grosime de abia 0,40 m”. Compararea relevului nostru (fig. 1) cu planul publicat de V. Vătășianu (fig. 2), demonstrează inexistența asimetriei între încăperile ce

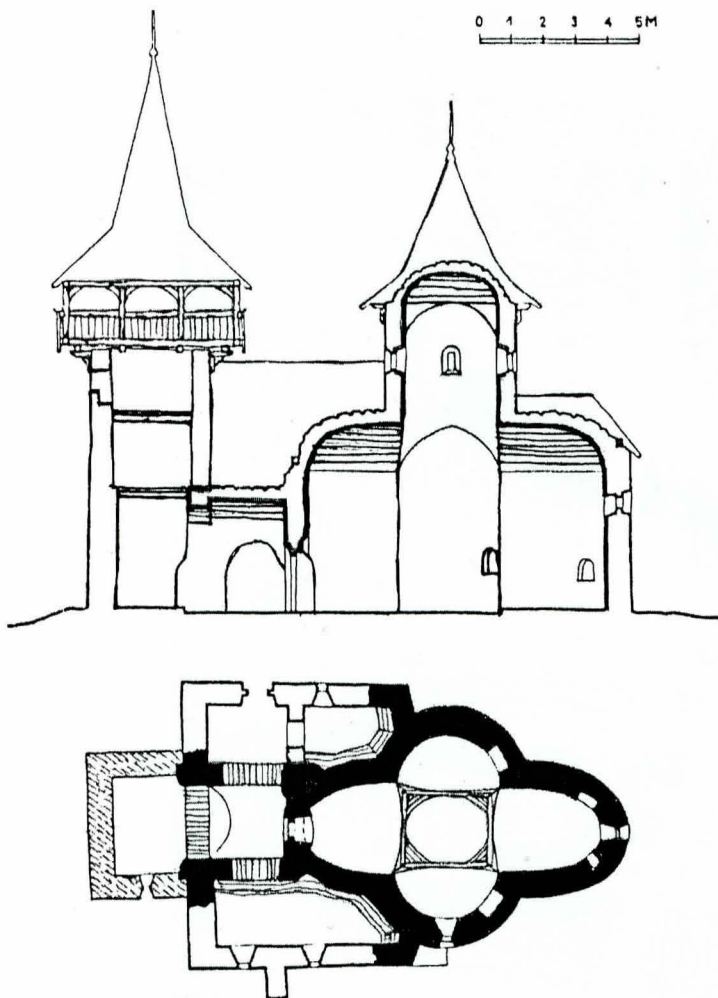

Fig. 1. Biserica Sf. Arhanghel Mihail din Gurasada, jud. Hunedoara. Plan (relevu arh. Ștefan Popovici, 1957) și secție longitudinală (relevu arh. Eugenia Greceanu, 1971).

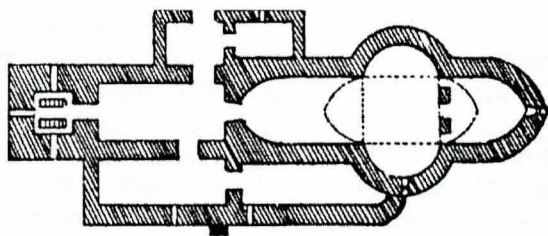

Fig. 2. Planul bisericii din Gurasada publicat în 1930 de Virgil Vătășianu.

încadrează tinda, deformarea accentuată a proporțiilor și totala nepotrivire cu realitatea a dimensiunilor indicate în text (de exemplu, patrulebul s-ar înscrie într-un dreptunghi cu laturile 13,10 x 6,50). Toate aceste ciudățenii ne fac să credem că cercetătorul a vizitat în fugă biserica, într-una din excursiile sale de documentare, completând descrierea după materiale din bibliografia maghiară.

Observațiile din tinerețe ale lui Virgil Vătășianu se regăsesc după, 30 de ani, aproape fără modificări, în caracterizarea bisericii din Gurasada care apare în opera sa de sinteză *Istoria artei feudale în Țările Române*, cu precizarea că „anexele de pe latura de sud și cea dinspre nord, niște cămăruțe zidite din cărămidă, nu sînt mai vechi decît veacul al XIX-lea”⁴. Schița de plan este ameliorată, în sensul unor proporții apropiate de cele reale și al dispariției asimetriei din planul anterior, dar toată partea de vest este reprezentată doar prin contur, deși în text atât tinda, cât și turnul clopotniță sunt acceptate ca adăugiri ulterioare patrulebului, dar mai vechi decît „cămăruțele din cărămidă”.

Studiul arhitecturii din țările române nu poate conceput fără, sintezele lui Grigore Ionescu. În primul volum din *Istoria arhitecturii din România*, apărut în 1963, regăsim considerarea patrulebului drept etapă originară independentă, la care s-au adăugat ulterior câteva încăperi și un turn clopotniță, după modelul unor biserici mai noi de factură romanico-gotică⁵. Releveul (fig. 3), care însoțește această prudentă caracterizare, este aproape corect⁶ și cu totul remarcabilă apare consemnarea unor urme de bolți de-a lungul conturului exterior al patrulebului, în partea de est a încăperilor care încadrează tinda.

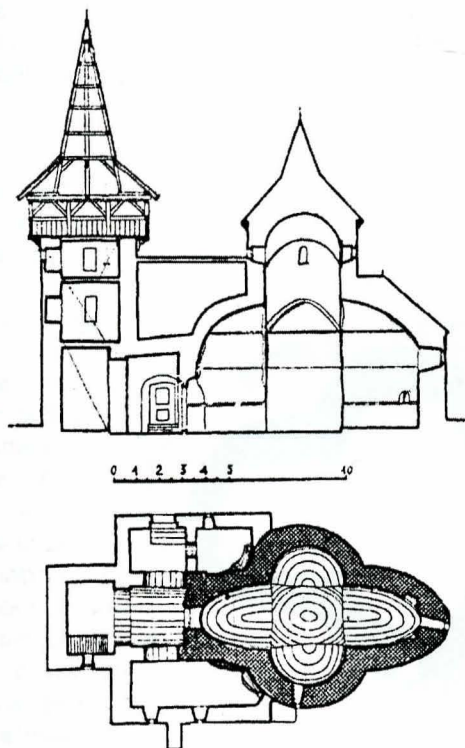

Fig. 3. Planul și secția bisericii din Gurasada publicate de Grigore Ionescu în 1963.

Elemente noi au apărut cu ocazia unei cercetări generale de teren a Țării Hațegului, efectuată în septembrie-octombrie 1964, în cadrul inventarierii organizată de Direcția Monumentelor Istorice și susținută de autoritatea Comitetului de Stat pentru Construcții, Arhitectură și Sistemizare. La examinarea pe îndelete a bisericii din Gurasada am constatat, mai întâi, păstrarea zidurilor de piatră la racordarea încăperilor laterale cu patrulebul și cu tinda. În al doilea rând, am văzut că, urmele bolților de piatră ale încăperilor laterale se păstrează pe înălțime de cca. 60-70 cm deasupra planului de naștere – pe fețele de sud ale tindei și ale patrulebului, în încăperea de sud – și pe fețele exterioare ale patrulebului, în încăperea de nord, unde apar chiar intersecțiile pornirilor de boltă, pe sistemul panourilor curbe, racordate la semicilindrul astăzi dispărut. La această din urmă încăpere, urmele bolților de piatră se opresc la zidul transversal, introdus pentru amenajarea vestibulului de intrare.

Fragmentele de bolți din încăperile laterale sunt executate din lespezi de piatră așezate orizontal și scoase progresiv în consolă (*en encorbellement*), cu intradosul prelucrat în sensul curbării. Lespezile sunt țesute organic cu nucleul central și cu tinda, fără urme de împănare care să permită ipoteza unei încastrări ulterioare. Toate aceste date dovedesc că cele trei compartimente boltite în leagăn din partea de vest a bisericii au fost construite odată cu patrulebul dominat de turlă, fapt confirmat și de asemănarea sistemului de execuție a bolților, cu pietre neprelucrate, înglobate într-o masă de mortar de var cu adaos de cărămidă pisată⁷.

Constatarea unității de fază constructivă, între patrulebul și corpul de vest a fost împărțită celor doi participanți invitați la cercetarea din 1964, conform sistemului de lucru convenit inițial, care prevedea transcrierea în comun, în fiecare seară, a consemnărilor făcute în timpul zilei de către istoricul palograf Haralambie Chircă, pentru inscripții, istoricul de artă Vasile Drăguț, pentru datarea și caracterizarea picturilor – și arhitecta⁸ Eugenia Greceanu, pentru caracterizarea arhitecturală. Drept urmare, rezultatele a ceea ce se numește astăzi *cercetare pluridisciplinară* au apărut în lucrarea lui Vasile Drăguț „*Vechi monumente hunedorene*”, unde găsim astfel, pentru Gurasada, prima atenționare asupra urmelor de bolți „de-a lungul zidurilor părții vestice a naosului, către încăperile laterale”, precum și prima formulare a ipotezei de realizare simultană a planului actual⁹ (fără turn-clopotniță).

În 1967 am fost admisă la examenul de doctorat, cu tema „Arhitectura bisericilor românești de zid din Transilvania, în secolele XIII-XVII”. Lucrarea a fost încheiată în 1974, dar pe parcursul documentării am publicat datele care mi s-au părut esențiale pentru înțelegerea locului ocupat de acest grup în evoluția arhitecturii medievale din România¹⁰. Biserica din Gurasada a rămas discutată în detaliu doar în teză, cu formularea a două aspecte noi, care contrazic caracterizările făcute de Virgil Vătășianu. Acestea sunt: 1. Unitatea de fază constructivă, între patrulebul și corpul trinat de vest, ambele relevate și descrise corect. 2. Încadrarea tipologică în ambianța romanică a Europei Centrale și de Est, unde rotundele cu una sau mai multe abside au ca prototip rotundele princiare ridicate în secolele IX-X în Moravia Mare¹¹. Această încadrare corespunde și cu influența slavilor de vest propusă de Virgil Vătășianu în 1930 cu origini în Armenia¹², dar părăsită, în 1959 și 1968, când a explicat alungirea patrulebului prin „contaminare” cu planul treflat din Țara Românească, de tipul Niculițel și prin influența locală a bisericii-sală¹³. Am prezentat și un exemplu de arhitectură romanică ce întărește filiația cu ambianța moravă: biserica din Chrast nad Hornádom (Slovacia), datată în 1302¹⁴ (fig. 4) la care se regăsește sistemul de descărcare a unei turle de plan rectangular – direct pe bolțile absidelor. Bolta cu muchii ieșite, din interiorul turlei și

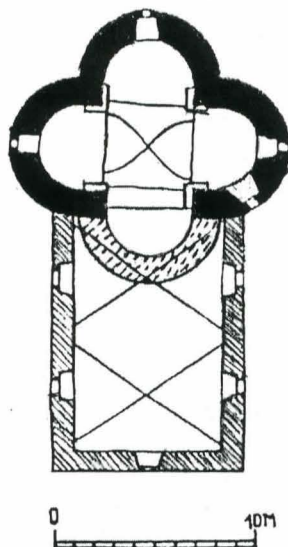

Fig. 4. Biserica Sf. Treime din Chrast nad Hornádrom (Slovacia). Plan și secție, apud Vaclav Mencl.

nava care înlocuiește absida de vest, sunt rezultatul unei intervenții din 1646.

Datele noi referitoare la Gurasada, Densus și Peșteana au fost prezentate în sesiunea anuală de comunicări a Direcției Monumentelor Istorice și de Artă din 14-16 mai 1974.

Studiile publicate în SCIA pe parcursul elaborării tezei au trezit interesul cercetătorilor, dar au și iritat pe unii istorici și istorici de artă care limitează rolul arhitectului la procurarea relevului și a datelor tehnice¹⁵. O primă consecință a fost

interzicerea susținerii tezei, în 1974, în baza avizului negativ al comitetului municipal PCR: „aprobarea” a fost obținută abia în 1977, după „cutremurul oamenilor” provocat de cazul Goma, dar între timp teza a cunoscut o circulație remarcabilă, determinată în parte și de vâlva stârnită de scandalul suspendării susținerii, cu publicul în sală, la 16 noiembrie 1974. În perioada interdicției, teza a fost citată de Răzvan Theodorescu¹⁶.

În acest climat de incertitudini privind etapele de construcție ale bisericii din Gurasada, s-a deschis în mai 1977 un șantier de cercetare arheologică, menit să lămurească raportul dintre patralob și corpul de vest. Șantierul a fost deschis de Radu Popa (unul dintre referenții comisiei de doctorat din 1974, posesor al unui exemplar de teză), secondat de Ion Chicideanu. Din cauza ploilor abundente, care au ridicat nivelul pânzei freatice, lucrările de săpături au fost întrerupte după trei săptămâni. Nu s-a săpat în interiorul patralobului, executându-se doar sondeje în corpul de vest, botezat „pronaos” și în turnul-clopotniță, (fig. 5). Rezultatele au fost publicate în 1984¹⁷.

După cum era de așteptat chiar din relatarea lui Nicolae Iorga, făcută în 1906 (vezi nota 1), nu s-au găsit sub pardoseli zone care să nu fi fost răscolite de lucrările de la începutul secolului XX, iar la exterior s-au adăugat cu același rezultat înmormântările recente¹⁸. În lipsa unei stratigrafii cât de cât concludente, s-a pornit la o reevaluare a etapelor de construcție, bazată exclusiv pe examinarea zidurilor și a fundațiilor, din punct de vedere tehnic.

Mai întâi s-a anunțat că „săpăturile au confirmat opiniile exprimate anterior de către majoritatea cercetătorilor (?), după care partea cea mai veche a monumentului este patralobul ce adăpostește altarul și naosul”¹⁹. În absența unei explicații a confirmării, la întrebările mele, Radu Popa mi-a spus că a găsit rosturile în fundații, care separă patralobul de zidurile așa-numitului pronaos (probabil în secțiunile III și III A – vezi fig. 5). Fără a contesta informația, deși este ciudată absența din text și din ilustrație a detaliilor privind un aspect atât de important, semnalăm lipsa de cunoaștere a necesității unui astfel de rost, de tasare, menit să prevină ruperea fundației la racordarea părților de construcție cu sarcină (= greutate) diferită. În cazul de față se poate înțelege – cu puțină bunăvoință – că patralobul dominat de turlă transmite fundației o sarcină mult mai mare decât o jumătate de boltă în leagăn și greutatea proprie a

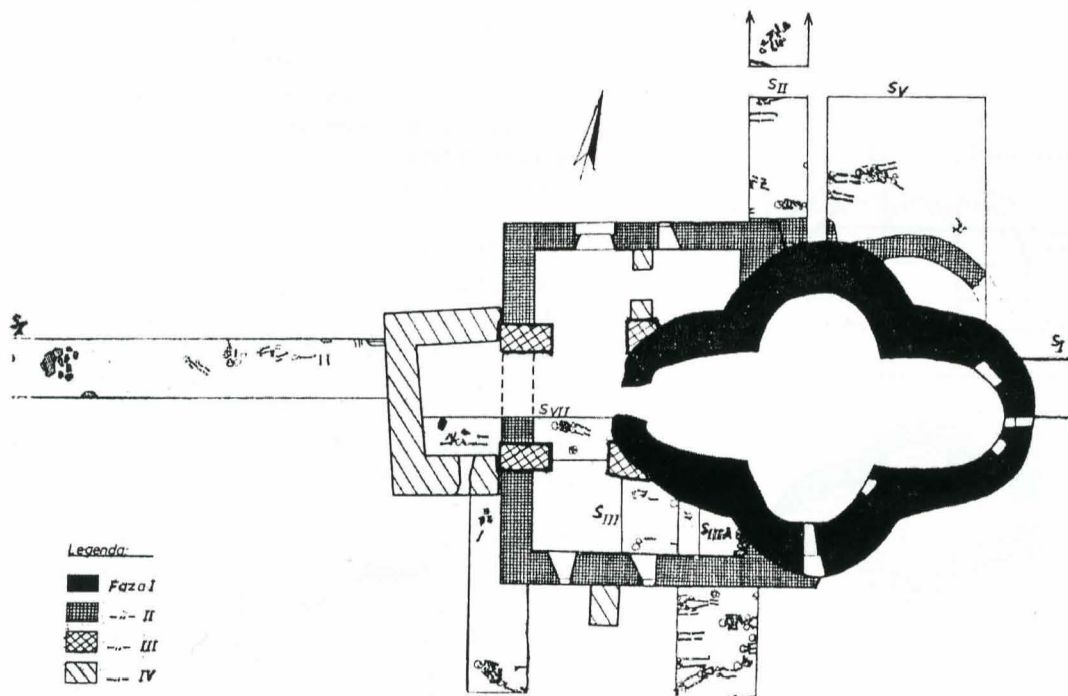

Fig. 5. Etapele de construcție propuse de R. Popa și I. Chicideanu pentru biserica din Gurasada. Faza I, patralobul. Faza II, pronaosul tăvănit și sacristia. Faza III, împărțirea în trei nave prin două perechi de stâlpi. Faza IV, turnul-clopotniță și compartimentarea navei laterale nord.

zidului de înălțime redusă, pe care se descarcă bolta²⁰.

Înarmați cu certitudinea furnizată de rosturi, autorii cercetării din 1977 propun următoarea succesiune a etapelor de construcție:

Etapa I-a, patrulebul cu funcție de capelă nobiliară a familiei Akos, ridicat în satul Garasada (*terra Zad*), pomenit în 1292, când regele Andrei al III-lea permite stăpânului moșiei să așeze și să oprească români pe pământurile sale de la Ilia, Gurasada și Brădet²¹.

Etapa II-a, „pe la anul 1300”. Capela este cedată colectivității satești ortodoxe (subînțeleș românești), fapt care impune mărirea spațiului prin construirea spre vest a unei încăperi rectangulare cu funcție de pronaos, acoperită „foarte probabil” cu tavan drept (suficient pentru slujba iobagilor). Tot în faza a II-a ar putea figura și fundația pe traseu curb, exterioră patrulebului în partea de nord-est²² (vezi fig. 5).

Etapa a III-a ar fi constat din introducerea în pronaosul inițial tăvănit a unui sistem bazilical, alcătuit din trei nave „rudimentare”, boltite în leagăn. Pentru această transformare – lipsită, de sens în cazul unei biserici parohiale de sat, românești și ortodoxe, s-ar fi executat două perechi de stâlpi, reuniți prin arcade, deasupra cărora s-ar fi ridicat zidurile ce susțin bolțile în leagăn ale navelor (să nu uităm că bolta navei centrale, singura conservată, are cca. 60 cm grosime). Se mai presupune că zidul de vest al „pronaosului” ar fi fost dărâmat în deschiderea către vest a navei centrale, pentru a permite așezarea „stâlpilor de vest” pe fundația pronaosului. „Faptul că temelile acestor stâlpi se sprijină pe fundația anterioară, din faza a doua, observație absolut certă, realizată în săpătură arheologică, nu lasă nici un dubiu în ceea ce privește departajarea pe care o facem între fazele doi și trei de construcție”²³.

Nu este cazul să zăbovim asupra reconstituirii stângace și chinuite a unui sistem de execuție, pe care l-ar respinge orice constructor cu minimă experiență. Este suficient să amintim metoda propusă, pentru racordarea în unghi drept a două ziduri, implicând dărâmarea în elevație a zidului vechi, a cărui fundație rămâne neatinsă, (vezi fig. 5, secțiunea S VII). Ceea ce nu poate fi trecut cu vederea, este afirmația că bolțile navelor laterale au fost „încastrate de constructorii fazei a treia în exteriorul zidăriei patrulebului”²⁴. Este regretabil că doi arheologi care au asistat la lucrări de execuție, în cadrul numeroaselor șantiere unde au efectuat săpături, nu au observat că săparea unui șanț pentru încastrarea unei centuri din beton armat obișnuite, în zidărie de cărămidă mai puțin rezistentă decât cea de piatră, săpătură executată cu mijloace tradiționale (daltă și ciocan), conduce la o înălțime cel puțin dublă față de cea a elementului încastrat, fiind apoi obligatorie împănarea spațiilor rămase libere cu amestec de mortar și sfărâmături de cărămidă sau piatră. Această împănare rămâne vizibilă sub finisaje, mai ales în cazul încastrărilor de bolți. La Gurasada nu numai că nu se observă completări de împănare, sub asizele scoase progresiv în consolă, dar însăși ideea unor spargerii în zidăria ieșită din comun a patrulebului (ca și cea a navei centrale – vezi *supra*), exclude inițierea de către o comunitate sătească, cu posibilități de plată limitate dar și cu bun simț, a unei lucrări lipsite de sens pentru parohie (sugerarea unui sistem bazilical) și, pe deasupra, periculoasă pentru echilibrul static al patrulebului.

Cerul senin al caracterizării patrulebului din Gurasada drept o apariție singulară independentă la care s-au alipit construcții ulterioare, privite cu interes variabil, s-a acoperit cu norii opiniilor divergente în urma cercetărilor începute în 1964 de autoarea acestor rânduri și a combaterii lor de către Radu Popa, referent al ambelor comisii de susținere a tezei de doctorat (1974 și 1977). Fără a fi la curent cu etapele de construcție la care se gândea acesta, am publicat în 1979 o sinteză a difuzării tradițiilor bizantine în Transilvania²⁵ adusă la

zi față de cea din 1972 și extinsă, asupra secolului al XVIII-lea. În prezentarea contextului romanic local, biserica din Gurasada apare cu etapizarea propusă în teză²⁶. Considerăm obligatorie prezentarea receptării diferite a aspectelor controversate.

Grigore Ionescu (conducătorul științific al tezei) a adoptat fără rezerve etapizarea propusă de mine), rezumată în formula concisă, caracteristică stilului său: „Edificiul <patrulebul> se prelungea între apus cu un fel de exonartex care, supralărgit, învăluia și absida apuseană a naosului”²⁷.

Răzvan Theodorescu s-a declarat de acord cu analogiile romanice din mediul boemo-merav al secolelor XII-XIV, propuse pentru Gurasada și Densuș²⁸.

Virgil Vătășianu, într-o ultimă sinteză publicată în 1987²⁹ și-a urmat neabătut aprecierile inițiale privind etapele de construcție, patrulebul fiind singurul demn de atenție, dar - spre plăcuta mea surpriză, a acceptat analogia cu capela din Chrast nad Hornádom, prezentată cu plan și secție doar în teză (fig. 4). A menținut datarea la sfârșitul secolului al XIII-lea, pe temeiul documentului din 1292 și al ușoarei frângerii a semicilindrilor, „ce evocă apariția sistemelor de boltire gotice”³⁰. Pe de altă parte, într-un album fotografic cu monumente istorice din România, publicat în germană cu un an înainte, același autor a descris evoluția bisericii din Gurasada conform etapelor de construcție propuse de Radu Popa: înainte de 1765 (data picturii din traveea centrală a corpului de vest) s-a adăugat un pronaos și un turn clopotniță, (interpretare personală), la care s-au alipit ulterior încăperi laterale, în jurul absidei de vest³¹.

Radu Popa a publicat în 1988 un amplu studiu de istorie a Tării Hațegului³², în care sunt integrate rezultatele propriilor cercetări arheologice, efectuate de-a lungul anilor. Cu privire la Gurasada, se face trimitere la studiul publicat în 1984, cu mențiunea că cercetările arheologice întreprinse în 1977 au fost „reluete și încheiate în 1984”, fără a oferi elemente de datare. În consecință, este reprodus fără modificări planul etapelor de construcție publicat în 1984³³.

Vasile Drăguț a început să se distanțeze de prima prezentare a bisericii din Gurasada, apărută în 1968 (vezi nota 9), încă din 1972: într-un articol privind pictura de secol XVIII a bisericii, aflăm că „problema etapelor de construcție nu este rezolvată - există, resturi de bolți care se țin cu zidăria latrulebului original - și doar o cercetare arheologică va putea dezlega ghemul de întrebări pe care aceasta problemă le ridică”³⁴. Fără a mai aștepta cercetarea, care a avut loc abia în 1977, Vasile Drăguț a revenit la părerea nestrămutată a decanului cercetărilor transilvane, Virgil Vătășianu, afirmând în 1976, că la patrulebul inițial s-au adăugat „ulterior, spre vest...mai multe încăperi anexă și un turn-clopotniță prevăzut cu un foisor de lemn”³⁵. În releveul preluat de la Grigore Ionescu, doar patrulebul este poșat. După cum am văzut mai sus, cercetarea arheologică a avut loc în 1977 și concluziile lui Radu Popa au fost comunicate fără îndoială lui Vasile Drăguț, care le-a folosit în lucrarea sa publicată în 1982, cu intenția unei sinteze a artei medievale din România, dar intitulată în spiritul anilor '80 *Arta românească*³⁶. Cu privire la Gurasada, departajările etapelor de construcție apar numai în plan. Regăsim presupusul „pridvor” pe stâlpi, conform reprezentării din planul Popa - Chicideanu (care va fi publicat abia în 1984), dar nu știm – în lipsa comentariului scris, dacă, din neatenție sau cu bună știință, pridvorul este contemporan cu patrulebul, fiind ca atare ridicat în veacul al XIII-lea. Textul reia ipoteza Vătășianu, privind alungirea patrulebului sub influența celor două fundații (sau ruine?)

de la Turnu Severin, care ar demonstra „odată mai mult autoritatea intrată în tradiție a arhitecturii bizantine”, cu concluzia amețitoare că, prin alungirea respectivă, biserica din Gurasada aparține aceleiași arii culturale, ilustrând „fără echivoc opțiunile populației românești de aici” (valea Mureșului), Gurasada fiind ridicată în veacul al XIII-lea de „români, a căror religie ortodoxă îi păstra în strânsă legătură cu lumea bizantină”³⁷.

Marius Porumb nu s-a angajat în controversa etapelor de construcție, rămânând la caracterizarea lui Virgil Vătășianu conform căreia patulobul, databil în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, este partea cea mai veche, la care s-au adăugat ulterior mai multe încăperi și un turn clopotniță, în partea de vest³⁸.

*
* * *

Așa cum ni s-a păstrat, cu decorul fermecătoarelor picturi din interiorul patulobului și al tindei, biserica din Gurasada are o rară putere de comunicare a sentimentului de timp condensat în căușul magic al zidurilor ei, iar întrebările privind sensul alcătuirii construcției, al vechimii și al evoluției în timp sporesc atracția acestui monument unicat.

Nu aș fi întreprins lunga călătorie în timp care trebuie să însoțească reformularea după 35 de ani a unei caracterizări nuanțată și prin asimilarea unor noi puncte de vedere, dacă toate divergențele ar fi rămas firesc în plan teoretic. În fond, farmecul istoriei artei – ca și cel al istoriei – constă, într-o măsură apreciabilă și în înfruntarea opiniilor contradictorii, care lasă asistentei libertatea de selecție. Pe de altă parte, nu ar fi singurul caz rămas în suspensie din istoria arhitecturii, în România. Este suficient să amintim cazul ansamblului de la Dăbâca, cu constructori de etnie controversată, sau fantoma bisericii de lemn de sub necropola voievodală de la Rădăuți, pentru găsirea căreia Lia și Adrian Bătrâna au răscolit subsolul până la 2 m adâncime, dar care s-a întrupat doar pentru Vasile Drăguț³⁹.

Întâmplarea mi-a scos însă în cale, la o librărie, cartea poștală reprezentând biserica din Gurasada (fig. 7) cu o înfățișare exterioară schimbată față de cea pe care o

Fig. 7. Biserica din Gurasada, după transformările din 1988. Carte poștală NOI, foto Dan Dinescu.

cunoșteam (fig. 6), în sensul diferențierii patulobului prin: rostuirea zidăriei de piatră, finisaj care nu a existat în trecut și care pune în pericol conservarea frescelor din interior; introducerea unei frângerii a învelitorii, printr-o șea nefuncțională și imaginară. Am căutat în arhiva D.M.I. explicația acestor transformări, dar nu am găsit decât un aviz, nr. 15/1988, emis de C.C.E.S.-Direcția economică și a patrimoniului cultural național, pentru un proiect din 1987, al cărui autor îmi este încă necunoscut. Avizul nu pomenește de vreo prezentare în comisia de avizare și este semnat de arh. Cristian Moisescu, „referent de specialitate”. Celelalte semnături – director Teodor Iovănescu (fost procuror, adăpostit la Comitetul de stat pentru cultură și artă, pentru a deveni în timp record dr. inginer economist) și Tamara Dobrin pentru președinte C.C.E.S. - nu reprezintă decât autoritatea „forului de îndrumare politico-ideologică”.

Enumerarea în aviz a lucrărilor cuprinse în proiect este înspăimântătoare, prin ignorarea caracterului atât de special al construcției: suprabetonarea bolților (de 60 cm grosime!), consolidare prin centuri și grinzi din beton armat (centuri săpate

Fig. 6. Biserica din Gurasada, în jurul anului 1930. Foto CMI - Secția Transilvania.

în zidăria Gurasadei!), refacerea bolților semicilindrice „de pe navele laterale ale pronaosului” (ceea ce poate conduce la distrugerea fragmentelor de bolți originare) și alte ineptii care, toate, au un singur scop: să susțină ipoteza existenței independente a patrulebului, în prima etapă de construcție - și să elimine posibilitatea unei examinări nepărtinitoare a elementelor definitorii pentru evoluția în timp.

Acest aviz dovedește că, de la nivel de proiectare până la cel de avizare, tot ce se învață în școală, în „specializări” prin burse (oricât de numeroase), în acte internaționale și în activitatea Comisiunii Monumentelor Istorice, continuată de Direcția monumentelor istorice (cu precădere între 1953-1973⁴⁰), poate fi oricând călcat în picioare, pentru satisfacerea unor interese meschine sau a unor orgolii hipertrofiate, atunci când nu există un for de avizare cu autoritate reală, exercitată exclusiv spre binele monumentelor istorice, sau când prezentarea în comisie este ocolită prin șiretlicuri degradante.

Situația se menține și astăzi, stă mărturie greu destructibilă mamutul „Bancorex”, apărut în București ca un extraterestru, în plină „zonă rezervată”, lângă câteva dintre cele mai reușite construcții de la sfârșitul veacului al XIX-lea. La Gurasada, mai poate apărea un presupus specialist, doritor să afle cu orice preț date arheologice suplimentare, care să obțină înlăturarea picturilor din 1765 în căutarea unui strat mai vechi, a cărui prezență este recunoscută de Marius Porumb⁴¹. Programul unui asemenea masacu⁴² este trasat de Radu Popa într-o notă discretă: „Discuția asupra particularităților monumentului va putea fi reluată după cunoașterea primului strat de picturi murale, azi acoperit <!>, sau după sondarea zonei înconjurătoare”⁴³.

Cu speranța că lucrările interioare, avizate în 1988, nu s-au efectuat din cauza dificultății execuției⁴⁴, pentru a preveni mutilarea în viitor a prețioasei biserici, reiau discuția „cazului” Gurasada, sub un triplu aspect: etapele de construcție, funcția și apartenența stilistică, naționalitatea și confesiunea ctitorilor, implicit datarea.

Etapele de construcție

Îmi mențin nemodificată cuprinderea, în prima fază de construcție, atât a patrulebului, cât și a corpului de vest, cu cele trei travei boltite în leagăn, *indiferent de posibila existență a rosturilor de tasare*. Încadrarea ulterioară în patruleb a bolților din navele laterale este imposibilă și doar demonstrația, în condiții de șantier, a existenței straturilor de împănare, în zona planului de naștere, ar putea să mă facă să-mi schimb părerea. Față de opiniile istoricilor de artă și ale arheologilor, observațiile mele au avantajul pregătirii tehnice, începută sub conducerea arhitectului Ștefan Balș, ca proiectare și urmărire a execuției (1954-1959), continuată apoi până în 1974 prin urmărirea execuției lucrărilor avizate, în calitate de referent (simplu). Acceptarea de către profesorul Grigore Ionescu a etapizării propuse în teza de doctorat reprezintă și un „certificat de calitate” pentru valabilitatea constatărilor tehnice, întrucât teoreticianul istoriei arhitecturii era și realizatorul unor construcții interbelice, care se află și astăzi în perfectă stare de funcționare, având ca atare experiența contactului direct cu proiectarea și execuția.

Funcția și încadrarea stilistică

Presupun că oscilațiile în jurul etapelor de construcție ale unui tip de plan atât de neobișnuit, s-au datorat și neînțelegerii rostului, al funcționalității unei astfel de dispoziții, întrucât rotondele cunoscute în spațiul Europei centrale și răsăritene, cu una sau mai multe abside, nu au nici măcar pridvor (vezi exemplele de plan prezentate de Radu Popa, la două dintre ele apărând însă amenajarea unei sacristii⁴⁵). Am înțeles funcția planului complex de la Gurasada abia după lectura târzie (cca. 1977) a unei lucrări care mi-a fost recomandată în Anglia ca

autoritate suverană în materie de romanic englez. Este vorba de opera lui Alfred Clapham, *English Romanesque Architecture*⁴⁶.

În primul volum, *Before the Conquest* (ante 1066), sunt analizate cele mai vechi biserici creștine de zid, construite în Anglia, regatul Kent, cu zidari aduși din Italia sau Galia de către misiunea Sf. Augustin, trimis de Roma la sfârșitul secolului al VI-lea să convertească la creștinism pe păgânii anglo-saxoni (de la care nu se păstrează urmele unor construcții de zid). Cunoscute în parte doar prin fundații scoase la lumină de arheologi, dar și prin fragmente de construcții miraculos conservate, aceste biserici, ridicate în intervalul secolelor VII-XI, prezintă surprinzătoare analogii cu bisericile de zid ridicate de mica nobilime din Transilvania și Banat, în intervalul secolelor XII-XV⁴⁷. Fenomenul este interesant prin asemănarea încercărilor de înfiripare a unei arhitecturi din zidărie, în condiții politico-economice precare⁴⁸, chiar în țara care, după organizarea impusă de cucerirea normandă, a realizat o arhitectură comparabilă, prin inventivitate somptuoasă, doar cu catedralele franceze și cu domurile imperiului german. Realizate într-un climat politic incert și, adesea, privity cu ostilitate de către autohtonii atașați tradițiilor păgâne, bisericile engleze, pe care le-am putea numi pre-romanice, au dimensiuni modeste și, cu o singură excepție de tip bazilical⁴⁹, sunt alcătuite dintr-o navă unică, dreptunghiulară, cu absidă semicirculară, pătrată sau chiar de tip bizantin (semicirculară în interior și poligonală în exterior), derivat de Clapham de la modelele bizantine din Italia secolului al VI-lea). În unele cazuri, nava are un vestibul (pridvor închis) cu sau fără turn-clopotniță, existând și exemple cu încăperi așezate simetric pe laturile absidei și - parțial - ale navei, cu funcțiile de prothesis și diaconicon, bine precizate în „biserica răsăriteană”⁵⁰.

Două dintre bisericile pre-romanice din regatul Kent mi-au oferit înțelegerea planului de la Gurasada, acceptând bineînțeles înlocuirea patrulebului cu nava unică, joc cu care ne-au familiarizat Virgil Vătășianu și Vasile Drăguț prin relația Gurasada - cele două biserici cu navă unică de la Turnu Severin (vezi *supra*).

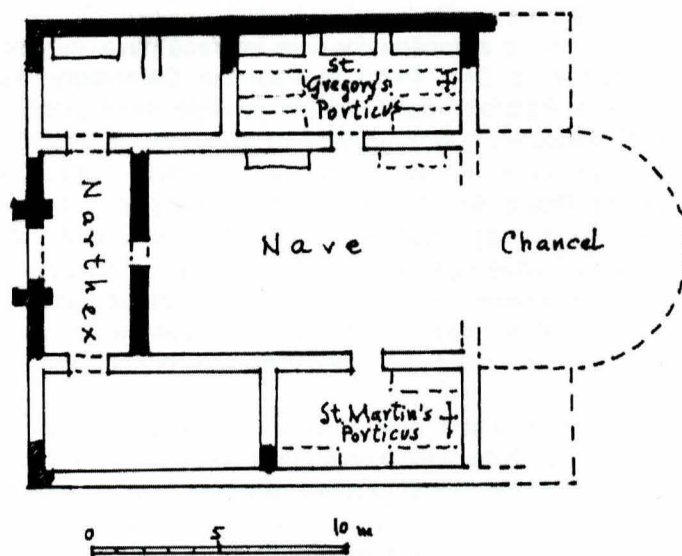

Fig. 8. Biserica Sf-ții Petru și Paul din Canterbury. Plan apud Alfred Clapham.

Primul exemplu este biserica Sf-ții Petru și Paul din Canterbury (fig. 8), întemeiată, ca biserică de mănăstire chiar de Sf. Augustin, în 597 și care era neterminată la moartea sa, în 604⁵¹. Nava, cu absidă semicirculară spre est și narthex spre vest, era încadrată de patru capele, dispuse câte două în continuarea proscomidiei (prothesis) și diaconiconului care încadrau traveea corului cu absidă semicirculară. Aceste capele, desemnate de Clapham și cu termenul de *porticus*,

erau destinate mormintelor ctitorilor și ale unor persoane de rang înalt, dintre care unele se mai păstrează în traveea de nord. În capela de nord-est, închinată Sfântului Gheorghe, se afla mormântul Sf. Augustin și cele ale succesorilor săi în conducerea abatăiei. Capela de sud-est, închinată Sf. Martin, adăpostea mormântul primului rege anglo-saxon creștinat, Ethelbert (cca. 552-616) și cel al soției sale, Berta.

Al doilea exemplu este biserica Sf. Maria din Reculver, construită cca. 670, dărâmată în 1805, cu planul precizat prin săpături arheologice efectuate în 1926-1927⁵². În prima fază de construcție, biserica a constat dintr-o navă unică, cu absidă semicirculară în interior și poligonală în exterior, cu pastoforii care încăleacă despărțirea dintre navă și absidă - și cu contraforturi care întăresc zidurile navei (fig. 9). O gravură aflată astăzi la catedrala din Canterbury arată despărțirea între navă și cor prin arcade pe coloane toscane.

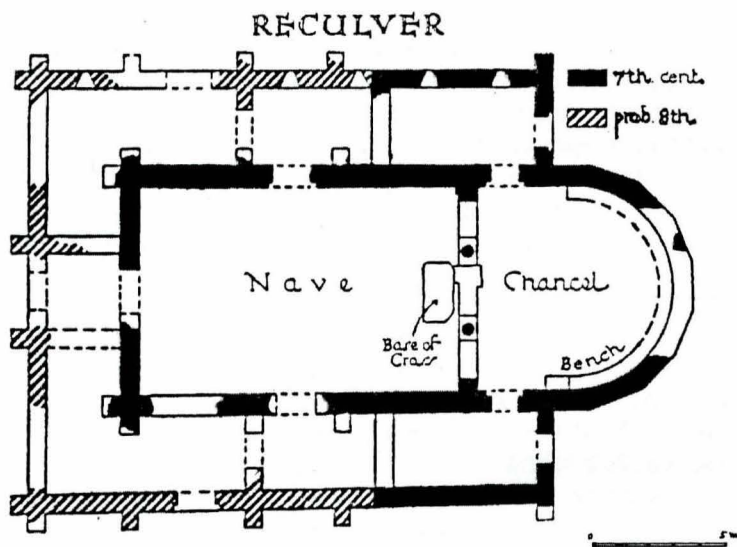

Fig. 9. Biserica Sf. Maria din Reculver (Kent). Plan apud A. Clapham.

În secolul al VIII-lea, nava a fost îmbrăcată cu încăperi racordate la pastoforii, cu întoarcere pe latura de vest, unde se amenajează și un vestibul (pridvor închis).

Scopul funerar al încăperilor care îmbracă nava, cunoscut cu certitudine la Sf. Petru și Paul din Canterbury, este presupus la Reculver, dar Clapham privește drept probă de evidență izbitoare (*"a striking piece of evidence"*) a funcției de gropniță pe care au avut-o aceste încăperi - citatul din descrierea făcută de Sf. Paulinus din Nola pentru biserica Sf. Felix din aceeași localitate, construită în jurul anului 400: „Erau patru încăperi („cubicula”, plural de la „cubiculum”) de fiecare parte a navei, în interiorul aripilor, construite pentru cei care doreau să se roage sau să cugete la cuvântul Domnului, precum și pentru mormintele (*sepulchral memorials*) amintind pe cei dispăruți”⁵³.

Putem defini acum programul funcțional al bisericii din Gurasada: capelă de curte a unei familii de nobili, având dubla funcție de lăcaș de cult și gropniță. Alegerea planului central corespunde tipului des întâlnit în această parte a Europei pentru bisericile de familie, spre deosebire de bisericile de plan central din Vest care, în perioada pre-romană, au avut funcția de baptisteriu sau de capelă mortuară, folosința ca lăcaș de cult fiind ocazională⁵⁴.

Patrulobul existent în elevație a avut de la început un vestibul, încadrat de capele mortuare, destinate mormintelor din familia ctitorilor (vezi observația lui Nicolae Iorga privind lespezi de mormânt, cu inscripții, sfărâmate); astfel se explică legătura organică a bolților din capele cu patrolobul.

Prin combinația lăcaș de cult - necropolă, biserica din Gurasada se înscrie într-un șir extrem de variat de construcții, din arii de cultură diferite, care au în comun doar îmbrăcarea

părții de vest a navei cu încăperile destinate mormintelor⁵⁵ și care se regăsesc pe parcursul creației arhitecturale creștine, în Apus și în Răsărit. O ultimă creație a acestui program este în fapt varianta triconcului cu pronaos lărgit de la biserica episcopală din Curtea de Argeș, adusă la apogeu prin biserica mănăstirii Văcărești.

În locul alipirii la triconcul Tismanei (urmărirea programului este atemporală), capelele funerare de la Gurasada s-au alipit unui patrolob, alungit pentru cuprinderea unui număr mai mare de persoane (dar în nici un caz a unei comunități parohiale). Ar fi însă aberant să căutam „opțiuni” bizantine în rezolvări de comandă, care se regăsesc cu beneficiari diferiți în paleocreștinul italian, sau în pre-romanul englez, sau în tradiția bizantină din Bulgaria și țara Românească. Prin sistemul de boltire și chiar de execuție, biserica din Gurasada este un monument al arhitecturii romanice din Europa centrală și de Est, cu caracter de unicat prin programul amplificat.

Naționalitatea și confesiunea ctitorilor, datarea

Cuprinderea bisericii din Gurasada în categoria celor mai vechi biserici românești din întreaga țară a căpătat cu trecerea timpului un caracter de postulat, fapt care a făcut ca și cercetători cu experiență să nu zăbovească asupra nepotrivirii planului cu necesitățile unei comunități sătești medievale. Radu Popa este primul care a avut curajul să afirme că „patrulobul de la Gurasada nu poate fi biserica parohială de pe la anul 1300 a unei comunități românești aservite, comunitate care să se fi instalat acolo, pe malul Mureșului, abia în ultimii ani ai secolului al XIII-lea”⁵⁶. În consecință, după o serie de considerații tipologice neconcludente, el a propus considerarea patrolobului drept o ctitorie de secol X-XI a familiei nobiliare Akos, a cărei reședință principală se afla la Ilia, fără a exclude ipoteza datării în secolul IX sau X, „situație în care ar face parte dintre acele monumente de zid premaghiare din teritoriile românești intracarpatice, monumente a căror existență a fost în repetate rânduri postulată din considerente logice și care își așteaptă încă confirmarea prin exemplificări concrete”⁵⁷. În lucrarea sa din 1988, Radu Popa este și mai categoric: „...continuăm să credem că monumentul <patrulobul> este sensibil mai vechi, poate capelă de curte a familiei Akos, instalată în zonă...cel mai târziu în secolul al XI-lea, sau chiar dintr-o etapă anterioară”⁵⁸.

Privirea înapoi, către secolul al XI-lea sau poate chiar către perioada Moraviei Mari, este determinată la Radu Popa de așezarea transferului către comunitatea românească în jurul anului 1300. În fapt, acest transfer a putut avea loc, în mod logic, abia după stingerea familiei Akos, deci după 1350, când moșiile neamului erau împărțite între două dintre ramurile sale⁵⁹. Asemănarea cu ceea ce se întâmpla în Anglia, în timpul Heptarhiei anglo-saxone, susține datările timpurii propuse de Radu Popa, eliminând concomitent forțarea „opțiunilor” către Bizanț a românilor ortodocși, într-o perioadă anterioară Marii Schisme din 1054. Datarea timpurie privește însă patrolobul cu tindă și două gropnițe, prevăzute pentru mormintele familiei ctitorilor. Atât datarea acestui complex, cât și precizarea epocii de trecere în folosința comunității sătești ortodoxe rămân incerte, cea de-a doua având ca *terminus ante quem* data executării picturii, 1765.

Este imposibil, pentru un român, să nu resimtă o strângere de inimă renunțând la ideea că biserica din Gurasada, datată în veacul al XIII-lea, nu a fost construită de români. Dar ea este a românilor de cel puțin două veacuri și jumătate, iar amprenta românească se regăsește în fericita întregire a siluetei cu turnul-clopotniță specific hunedorean, precum și în exuberanta compoziție a picturilor din interior (fig. 10). În plus, ne aflăm, poate, în fața unuia dintre cele mai vechi monumente creștine, păstrate în picioare în furtunoasa noastră așezare geografică, situație în care confesiunea sau chiar etnia nu mai contează. Biserica din Gurasada trebuie iubită și păstrată așa cum ni s-a

Fig. 10. Biserica din Gurasada.

Înălțarea Domnului, pictură pe bolta absidei de vest, executată în 1765 de Ioan Ierodiaconul din Deva și Nicolae din Pitești. Foto Dan Dinescu.

transmis, fără repetarea intervențiilor necugetate de la sfârșitul secolului al XIX-lea care pot îmbrăca haina cercetărilor științifice. În schimb, cercetarea arheologică a zonei aferente, în căutarea curții nobiliare a ctitorilor, poate restrânge câmpul ipotezelor, care nu vor fi însă eliminate integral. Certitudinea constă în faptul că biserica străveche din Gurasada este o creație a pământului țării noastre, integrată în marea familie a arhitecturii creștine europene.

NOTE

* Într-o primă formă, textul de față a fost prezentat la Simpozionul național de istoria artei din Cluj-Napoca 7-10 octombrie 1993. Am revenit, cu un titlu asemănător celui actual la cea de a XXX-a Sesiune națională de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice - Campania 1995, organizată la Braila 2-5 mai 1996 (ambele comunicări nepublicate).

1. Nicolae Iorga *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească la 1906*, București, 1939, p. 189.

2. V. Vătășianu, *Vechile biserici de piatră românești din județul Hunedoara* în „Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania pe 1929”, Cluj, 1930, p. 1-222.

3. *Ibidem*, p. 199: „...materialul prezentat în cursul lucrării, exceptând cel din izvoarele citate, l-am cules în cursul excursiilor făcute în verile anilor 1924, 1926 și 1927 și tot cu această ocazie am făcut și planurile și fotografiile care întovărășesc lucrarea firește cu excepția clișeeilor a căror proveniență am indicat-o anume”. Majoritatea schițelor de plan fără indicație de autor corespund, ca dimensiuni generale, cu releveele pe care le-am efectuat în cadrul tezei mele de doctorat, cu două excepții: Gurasada (plan fără autor) și Bârsău, biserică descrisă „în întregime după Karoly Torma deoarece ea nu interesează, decât în starea în care a văzut-o și a publicat-o el, în anul 1879, azi fiind complet restaurată” (*ibidem*, p. 11). Biserica din Bârsău nu a fost nici pe departe modificată în măsura încăperilor laterale de la Gurasada; relevarea ei ne-a permis să constatăm că planul Torma (fig. 6, p. 12) este tot atât de inexact, deși înfășurat în cote, ca și cel de la Gurasada cu deosebirea că la Bârsău axul est-vest este foarte comprimat. Din cauza erorilor flagrante din ambele schițe de plan, considerăm că și cea de la Gurasada poate fi atribuită aceluiași autor.

4. V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, vol. I, București, 1959, p. 95 și fig. 86 p. 96.

5. Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România. De la orânduirea comunei primitive până la sfârșitul veacului al XVI-lea*, vol. I, București, 1963, p. 65-66.

6. *Ibidem*, fig. 25 p. 64: în plan, racordările corpului de vest la patrubol sunt indicate în unghi drept. În secție, traseul bolților este greșit, întrucât semicolotele se racordează cu porțiuni de bolți în leagăn, care permit alungirea est-vest a patrubolului.

7. V. Vătășianu, *Vechile biserici de piatră...*, p. 76-78, numește acest fel

de zidărie *Gussmauerwerk* = zidărie turnată (subînțeles în cofraj), „formând mortarul materia principală, în care sunt înecate pietrele de-a valma”, sistem pe care îl consideră „caracteristic pentru Armenia...cunoscut și utilizat mult în epoca romană”.

8. Socotesc necesară sublinierea profesiunii mele de bază, întrucât în indicele a două recente și incitante lucrări ale lui Andrei Adrian Rusu, figurez ca istoric de artă (*Ctitori și biserici din Țara Hațegului până la 1700*, Satu Mare, 1997, p. 371) și ca istoric (*Ioan de Hunedoara și românii din vremea lui*, Cluj-Napoca 1999, p. 345). Mă simt onorată de prima atribuire, privind spre școala germană de istoria artei, dar mai ales de a doua, având în vedere spiritul critic acerb al autorului. Consider însă că, fără pregătirea de arhitect, nu aș fi putut îndrepta o serie de opinii, acceptate de multe ori din inerție, cum este cazul și pentru Gurasada.

9. Vasile Drăguț, *Vechi monumente hunedorene*, București, 1968, p. 55. Datele culese în echipă au fost inserate de autor în trama istorică a studiului lui Ștefan Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în „Studii și cercetări de istorie”, anul VIII, nr. 1-4, Cluj, 1957, p. 25-67.

10. E. Greceanu, *Influența gotică în arhitectura bisericilor românești de zid din Transilvania*, în „SCIA”, seria Artă plastică, t. 18, nr. 1, p. 33-49, 1971; *idem*, *Pătrunderea influențelor de tradiție bizantină în arhitectura bisericilor românești de zid din Transilvania (până la sfârșitul veacului al XVII-lea)*, în „SCIA”, seria Artă plastică, t. 19, nr. 2, 1972, p. 195-212.

11. Anezka Merhautová-Livorová, *Einfache Mitteleuropäische Rundkirchen*, Praga, 1970.

12. V. Vătășianu, *Vechile biserici de piatră*, p. 131-134.

13. *Idem*, *Istoria artei feudale în Țările Române*, p. 95; *Istoria artelor plastice în România*, vol. I, București, 1968, p. 129-130. De remarcat că asemănarea cu planul „treflat” de la Niculițel se referă la o fundație parțial conservată, fără nici o posibilitate de imaginare a sistemului de boltire, definitivului pentru categoriile navelor cu trei abside.

14. Vaclav Mencil, *Stredoveká Architektúra na Slovensku*, Praga 1937, p. 353-355.

15. Până în prezent, această opinie (destul de răspândită, dar nu și generală), s-a manifestat verbal (la un simpozion internațional, organizat la Sibiu în 1977, am fost interpellată de istoricul Camil Mureșan cu fraza „Dacă și arhitectii se amestecă în istorie...!”), sau prin trecerea sub tăcere a lucrărilor elaborate de arhitecți. Cel mai elocvent caz este ignorarea de către arheologii cercetători de orașe din Moldova (Mircea Matei și Stela Cheptea) a criticilor repetate aduse de arhitectul Tudor Octavian Gheorghiu cu privire la absența din lucrările lor a planurilor de orașe și a localizării descoperirilor arheologice în planurile respective (Suceava, Siret, Baia, Iași ș. a.). Iată însă că, de curând, încadrarea arhitecților în rolul de tehnicieni mărginiți, fără cultură generală, a fost formulată fără ocolișuri de către prof. dr. Corina Popa, în cuvântul introductiv la caietul *Arhitectură Bucureșteană. Secolul 19 și 20*, editura ArCuB, București, 2000, cu texte redactate de studenți ai Facultății de Istoria și Teoria Artei din Universitatea de Arte București, folosind bineînțeles relevee făcute de arhitecți. Cu autoritatea șefului catedrei ITA, Corina Popa descrie complexitatea procesului de cercetare arhitecturală, merit să permită „plasarea clădirii în contextul epocii ca și situarea mai corectă într-o eventuală ierarhie valorică a arhitecturii vremii. Aceste etape de cercetare presupun mai ales o formație de istoric de artă. Numai problemele privind tehnicile de construire ar putea, *uneori* (s. n.), rămâne de competența strictă a inginerilor sau a arhitecților”. Ne întrebăm dacă arhitecții Alexandru Beldiman și Cristina Woinaroschi, nominalizați pe copertă ca îndrumători ai studenților autori, sunt de acord cu șeful catedrei.

16. Răzvan Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400-1400)* București, 1976, p. 148, nota 69.

17. Radu Popa și Ion Chicideanu, *Informații noi și câteva considerații istorice privind biserica românească din Gurasada - jud. Hunedoara*, în „SCIVA”, tom 35, nr. 1, ianuarie-martie 1984, p. 54-67.

18. *Ibidem*, p. 61: „Din păcate, datorită faptului că lucrările de restaurare mai vechi au constat din săparea unor șanțuri continui în interiorul și exteriorul patrubolului, în scopul amenajării unor drenaje și spații de aerisire, este foarte probabil ca nici interiorul patrubolului să nu mai păstreze suprafețe cu stratigrafia și mormintele vechi nederanjate decât, poate, în zona lui centrală. Cercetarea arheologică dispune astfel de foarte puține elemente pentru stabilirea cronologiei absolute a monumentului din Gurasada”.

19. *Ibidem*, p. 57.

20. Ignorarea acestui principiu elementar de rezistență a materialelor a condus de multe ori la declararea unor etape de construcție diferite, pe baza rostului de tasare sau a șenajelor din câmpul unor fațade, ca, de exemplu la Cotmeana (rost în fundație între navă și pridvorul dominant de turn-clopotniță), sau la Biserica din Deal (Bergkirche) din Sighișoara, la care s-a emis ipoteza absurdă că turnul central de vest a fost construit independent, cu funcția de apărare și pază fiind ulterior înglobat în clădirea bisericii gotice.

21. Radu Popa și Ion Chicideanu, op. cit., p. 54-55.

22. *Ibidem*, p. 58.

23. *Ibidem*, p. 60.

24. *Ibidem*, p. 60. Descrierea confuză a fazelor II și III se regăsește și la p. 58: „Resturile de bolți care se mai păstrează în prezent în actualele încăperi laterale ale pronaosului se sprijină pe ziduri mai târzii, aparținând

fazei a III-a". Dar „resturile” se regăsesc și la racordarea cu patrulebul a fragmentelor de ziduri așezate de autori în etapa „pronaosului tăvănit”.

25. E. Greceanu, *Spread of byzantine traditions in the mediaeval architecture of Romanian masonry churches in Transylvania*, în „Études byzantines et post-byzantines”, I, București, 1979, p. 197-238.

26. *Ibidem*, p. 202, fig. 2B.

27. Grigore Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, București, 1982, p. 126. În notă, este citată teza mea de doctorat, cu sublinierea cercetării atente a monumentelor. Planul și secția sunt prezentate în fig. 77 de la aceeași pagină. Din păcate, neatenția desenatorului a introdus două grade de intensități la poșarea zidurilor fazei I-a, astfel încât doar tinda apare construită odată cu patrulebul, colateralele racordându-se ulterior.

28. Răzvan Theodorescu, *op. cit.*, p. 148, nota 69.

29. V. Vătășianu, *Studii de artă veche românească și universală*, București, 1987, p. 23.

30. Pentru eroarea considerării arcului frânt drept indiciu sigur al stilului gotic, cu valoare de localizare în timp, cca. 1300, în Transilvania, vezi E. Greceanu, *Influența gotică...*, p. 43-44.

31. *Kunstdenkmäler in Rumänien. Ein Bildhandbuch*, Leipzig, 1986. Einleitung, Erläuterungen und Bildauswahl von Virgil Vătășianu. La p. 430: „Vor 1765 erhielt die Kirche einen Pronaos und einen Glockenturm, später auch Seitenräume um die West-Apsis herum”.

32. Radu Popa, *La începuturile Evului Mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988.

33. *Ibidem*, p. 236, nota 148 și fig. 47, p. 237.

34. Vasile Drăguț, *Picturile bisericii din Gura Sada* (sic), în *BMI*, anul XLI, nr. 2, 1972, p. 63, nota 1.

35. V. Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, București, 1976, p. 158.

36. *Idem*, *Arta românească*, București, 1982.

37. *Ibidem*, p. 86.

38. Marius Porumb, *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania. Sec. XIII-XVIII*, București, 1998, p. 152-155.

39. V. Drăguț, *op. cit.*, p. 111; *idem*, *Dicționar enciclopedic...*, p. 253.

40. E. Greceanu, *Reluarea activității de protecție a monumentelor istorice din România, după desființarea în 1948 a Comisiunii Monumentelor Istorice*, în „*BCMI*”, VI, nr. 1-2, 1995, p. 87-90; *idem*, *Anii '60, „epoca de aur” a activității Direcției Monumentelor Istorice, sub tutela Comitetului de Stat pentru Construcții, Arhitectură și Sistemizare*, în „*Arhitect Design*”, nr. 9-10, 1998, p. 38-43.

41. Marius Porumb, *op. cit.*: „...indicii ale unui strat pictural mai vechi <sunt> vizibile în mai multe locuri din naos”.

42. Termenul „masacru” este potrivit pentru cele cinci sau șase straturi de pictură, înlăturate la biserica mănăstirii Râmeț pentru descoperirea fragmentelor din secolele XIV-XV. În arhiva Direcției monumentelor istorice nu se păstrează releveele și fotografiile care ar fi trebuit să consemneze

sucesiunea pictărilor sau a repictărilor, mai ales la un șantier al DMI. Aspectul interiorului, după „investigația” din 1975-1976, era dezolant. Pentru ceea ce s-a scos la lumină, vezi Liana Tugearu, *Biserica mănăstirii Râmeț*, în „Pagini de veche artă românească”, vol. V, București, 1985, p. 152-153 și nota 22.

43. Radu Popa, *op. cit.*, p. 236, nota 148.

44. Compararea imaginilor din fig. 6 și fig. 7, arată că ferestrele traveii de sud au rămas neschimbate, ceea ce nu era posibil dacă se refăcea bolta în leagăn, întrucât golurile ar fi fost tăiate, la partea superioară, de planul de naștere al bolții refăcute.

45. R. Popa și I. Chicideanu, *Informații noi...*, p. 64, fig. 5.

46. Alfred Clapham, *English Romanesque Architecture. Volume One - Before the Conquest; Volume Two - After the Conquest*, apărută înaintea celui de al doilea război mondial, republicată în 1969 de Oxford University Press (a treia ediție). Exemplarul care se afla în biblioteca Direcției monumentelor istorice a fost dăruit de British Council.

47. *Idem*, *op. cit.*, vol. I, p. 100-101: „...small village churches which form the great mass of the surviving examples of pre-Conquest architecture. By far the commonest type (s. n.) is that consisting only of a rectangular chancel and nave of the same form...The addition of a tower is the most common variant”.

48. *Ibidem*, p. 25: grupul de biserici din regatul Kent este opera unor misionari italieni, cu o așezare nesigură într-o țară străină și majoritar păgână („with at best a somewhat precarious foothold in a foreign and still largely heathen country”). Vitregia condițiilor istorice, opusă creației arhitecturale de prim rang, a încetat în Anglia odată cu cucerirea normandă, care este și ultima invazie, în timp ce, în țara noastră, luptele intestinale, războaiele, invaziile și expedițiile de jaf au constituit o permanență endemică.

49. *Ibidem*, p. 33-35, bazilica mănăstirii din Brixworth, construită de călugării de la Peterborough în jurul anului 670; se singularizează prin corul amplu, de aceeași lățime cu nava centrală și prin absida semicirculară în interior și poligonală cu cinci laturi în exterior. Prin comparație cu soarta monumentelor noastre, păstrarea navei centrale și - parțial - a corului, absidei și turnului de vest, într-o proporție mai mare decât la biserica Căndeștilor din Râu de Mori-Suseni, este o demonstrație zguduitoare a fatalității impuse de contextul istoric.

50. *Ibidem*, p. 26.

51. *Ibidem*, p. 18-19.

52. *Ibidem*, p. 22-24.

53. *Ibidem*, p. 28.

54. *Ibidem*, p. 144.

55. Rada Teodoru, *Mănăstirea Tismana*, București, 1966.

56. Radu Popa și Ion Chicideanu, *op. cit.*, p. 62-63.

57. *Ibidem*, p. 63-66.

58. Radu Popa, *op. cit.*, p. 237.

59. R. Popa și Ion Chicideanu, *op. cit.*, p. 54, nota 2.